

קדמוניות

כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל וארצות המקרא

שנה מ"ז • חוברת 148 • תשע"ה / 2014

העורך:	אפרים שטרן
עורך-המשנה:	הלל גבע
עורכי חוברת זאת:	עפר שיאון והלל גבע
חברי המערכת:	אבי גופר, צבי גרינהוט, שמעון דר, שרון צוקרמן ז"ל
עורכת הלשון:	אפרת כרמון
עיצוב:	אברהם פלדות

תוכן העניינים

57	דבר העורך – עפר שיאון והלל גבע
58	הסקר הארכאולוגי של ישראל – עפר שיאון
67	זיכרונות מראשית הסקר הארכאולוגי של ישראל – אברהם רונן
72	סקר הר מנשה, שלושים ושבע השנים הראשונות – אדם זרטל
80	הסקר הארכאולוגי כמקור לתולדות הגולן – משה הרטל
90	מפעל הסקר בשפלת יהודה: סיכום ביניים – יהודה דגן
97	מפלמר עד GIS: היבטים מתודולוגיים של סקר ברזולוציה גבוהה בדרום הארץ – מוטי היימן
102	בין איילת לכנרת: הסקר הארכאולוגי ברמת כורזים ובצפון הכנרת – יוסי טפנסקי
110	סקר ארכאולוגי באזור אילת – עוזי אבנר

ספרים

121	דניאל זוהרי ואחרים, ביות צמחים בעולם הישן – שמעון דר
122	אהרן גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי, הכרמל של פון מולינן – שמעון דר
124	ארתור סגל ואחרים, חפירות היפוס/סוסיטא של הדקפוליס – אשר עובדיה

ידיעות

126	הכינוס הארכאולוגי ה-68
-----	------------------------

לזכר נפטרים

126	נחמה ליטני ז"ל – יוסף אבירם
127	יובל פלג ז"ל – חנניה היזמי
128	יהושע (שוקה) דורפמן ז"ל – עוזי דהרי

תמונות השער העברי: אתר בקרבת באר מלחן שמדרום לבקעת עובדה. בסיסי אוהלים מהתקופה האסלמית הקדומה למעלה: כותרת מעוטרת במנורות מחורבת שורה שברמת כורזים

תמונות השער הלועזי: שרידי בנייה בחורבת צביה שברמת כורזים למעלה: לוח סורג מכנסייה בחיספין שברמת הגולן

©

PRINTED IN ISRAEL

כל הזכויות שמורות לחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ולרשות העתיקות
הפקה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

ממבני ציבור מן התקופה ההלניסטית או הרומית, שחשפה משלחת הכרמל של בראיילן, כמאה שנים לאחר הסקר של פון מוליין.

באפיק העמוק של נחל ארון (ואדי פלאח), למרגלות שלאלה, כך טענו הכפריים באוזני מוליין, משוטטים נמרים ופנתרים, ולכן הם נמנעים מלכת כאן בלילות.

בחורבת שלאלה שכן יישוב דרוזי שנהרס לאחר שנת 1840, שנת הנסיגה של איבריהים פחה מארץ-ישראל. בתצלום של טחנת הקמח נראות עדיין הקשתות השלמות שעליהן עברה אמת המים שהגיעה מעין ארון (ראס א-נבע).

נספח חשוב בספר הוא הכתובת השומרנית מסנדיאנה, שפענח הקונסול ד"ר פול שרדר (עמ' 364-366). בכתובת ציטוט מספר דברים (ד-ט), והיא מעידה על הנוכחות של קהילות שומרניות על הכרמל בתקופות הרומית והביזנטית.

תרומה חשובה מאין כמוה של גבע קלינברגר ובן-ארצי למחקר הכרמל היא בשני הפרקים האחרונים בספר: פרק השמות של פון מוליין והצעות הזיהוי המודרניות (עמ' 367-408). מאות שמות של מקומות, אתרים ותוואים גאוגרפיים זוכים לתיאור תמציתי. בשל חשיבותו של הפרק למחקר הכרמל, היה מתבקש להוסיף לצד השמות נקודות ציון של רשת ישראל. יש לקוות שבמהדורה הבאה הדבר יתוקן. כן הייתה מועילה מפה גדולה ובהירה כנספח נפרד לספר.

בפרק האחרון מובאים מונחים ערביים, תעתיקיהם ותרגומם בידי גבע קלינברגר ובן-ארצי. זו תרומה ייחודית למחקר הגאוגרפי-היסטורי של הר הכרמל, אשר תשמש דורות של חוקרים ומתעניינים. חותמת את הספר רשימה ביבליוגרפית מפורטת, הנוגעת למחקר הכרמל, וכן מפתח שהוכן בידי עומר בן דוד.

ראויים אהרון גבע קלינברגר ויוסי בן-ארצי לדברי תודה ושבח על השלמת המפעל החשוב ויוצא הדופן הזה של הבאת ספרו של פון מוליין לקורא העברי.

שמעון דר

חפירות היפוס/סוסיטא של הדקפוליס

A. Segal, M. Eisenberg, J. Mlynarczyk, M. Burdajewicz, and M. Schuler, *Hippos-Sussita of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations 2000-2011, I*, The Zinman Institute of Archaeology, University of Haifa, Haifa 2013, 323 pp. (illustrated throughout in many plans and colour photos), hard-cover. ISBN 978-965-7547-03-8

שנים עשרה עונות החפירה בהיפוס/סוסיטא (2000-2011), אתר הירוע גם בשם אנטיוכיה/היפוס (Antiochia/Hippos), הניבו כרך עשיר ומגוון, מאויר בתכניות ובתצלומים צבעוניים מרהיבים הממחישים היטב את הטקסט.

יצוין שהחופרים נהגו לפרסם מדי שנה בשנה דוח ביניים ממצה ומפורט על עונת החפירות שחלפה, שכלל תיאור וניתוח השטחים החפורים וממצאיהם. לדבריהם, מטרת הכרך הנוכחי היא ניתוח האופי האורבני של היפוס/סוסיטא

בהקבלה ליתר ערי הדקפוליס, לצורך לימוד האפיונים התרבותיים שלהם (עמ' 5).

החפירות בוצעו בניהולו של פרופ' ארתור סג"ל ובסיוע ד"ר מיכאל אייזנברג מטעם מכון זינמן לארכאולוגיה של אוניברסיטת חיפה ובהשתתפות צוותים של ארכאולוגים וסטודנטים מפולין ומארה"ב. במהלך החפירות נבדקו שנים עשר שטחים: המתחם ההלניסטי, הפורום כולל המקדש לפולחן הקיסרי (המכונה קליבה - kalybe), הבזיליקה, האודאון, השער המזרחי וסביבתו, חלקים מן הביצורים הצפוניים והדרומיים, בית המרחץ הדרומי, הכנסייה הדרומית-מערבית, הדקומנוס מקסימוס (decumanus maximus), מכלול הכנסייה הצפונית-מערבית, הכנסייה הצפונית-מזרחית ורובע המגורים הצפוני-מזרחי.

למרות העניין הרב שמעוררים פרקי הספר, קצרה היריעה מלדון בכלם ולכן הדברים יתמקדו במספר פרקים נבחרים.

מבחינה מתודולוגית הספר הוא מארג של נושאים מגוונים הנחלק לשני חלקים: פרקים המתמייחים באופן ישיר לתיאור ולניתוח שטחי החפירה וממצאיהם ופרקים כלליים המאירים את האתר מזוויות שונות. הפרקים האלה מתאפיינים בראייה רב-צדדית, מוסיפים ממד ערכי לספר ומרחיבים את יריעת ידיעותינו והבנתנו על היפוס/סוסיטא במהלך קיומה. השילוב בין שני החלקים יוצר תמונה מקיפה ורחבה על תולדותיה ועל אופייה האורבני-תרבותי של העיר, החל בתקופה ההלניסטית, דרך התקופות הרומית והביזנטית הקדומה ועד התקופה המוסלמית הקדומה.

הפרק "אדריכלות צבאית" (עמ' 86-127), פרי עטו של מיכאל אייזנברג, מבוסס על שרידי הביצורים שנסקרו, נבדקו ונחפרו מדי שנה בשנה וחשפו את קווי ההגנה של העיר. פרק זה מושתת על עבודות קודמות שכתב המחבר, שבהן תוארו, נותחו וסוכמו ההיבטים האדריכליים והצבאיים בהיפוס/סוסיטא, בערי הדקפוליס ובערים אחרות של המזרח הרומי. בעקבות הדיון הנרחב מטיק אייזנברג, במידה רבה של צדק, ש"הביצורים של היפוס נבנו על-פי אמות המידה של אמנות הביצורים ההלניסטית, אבל באיזו מידה ארכיטקט הביצורים הלך בעקבות ההוראות של תורת המצור היוונית (poliorketica) קשה להחליט" (עמ' 127).

שלושת הפרקים הדנים במתחם (הטמנוס) ההלניסטי, הבזיליקה והאודאון, פרי מחקריו של ארתור סג"ל, הם מן המרכזיים בספר ובאמצעותם אפשר לעקוב אחר כמה גילויים ייחודיים ומרשימים באתר. הם מבוססים על ניתוח דקדקני ומעמיק ומחקר השוואתי מקיף, המאפשרים לעמוד על טבעם ועל מהותם של השרידים האדריכליים. הפרק "מתחם הלניסטי" (עמ' 128-147) מתאר את חשיפתו של מתחם מקודש, ככל הנראה היחיד מהתקופה ההלניסטית שנתגלה עד כה בארץ. במרכזו נחשף מקדש רומי קדום, מטיפוס המקדשים הידועים בעולם הרומי מתקופתו של אוגוסטוס. ייתכן שזהו מקדשו של זאוס ארוטסיוס (Zeus Arotios), היינו "זאוס של הגבהים", או זאוס של החריש

ההרעה" – מקדש המתואר על אחד ממטבעותיה של העיר, ומקדשה של טיכה, המופיעה אף היא על מטבעות היפוס/סוסיטא. בהיעדר ראיות כלשהן, אי אפשר לקבוע לאיזו ללוהות הוקדש המתחם, אך המחבר נוטה בצדק לשייכו לאוס, בגלל מיקומו הגבוה והמרכזי. פרק ה"בזיליקה" (עמ' 161-181) דן בתכניתו ובתפקידו הציבורי של אחד הבניינים החשובים ביותר בהיפוס/סוסיטא. סג"ל מרחיב את ידיעתם הקרו בדוגמאות השוואתיות רבות. לדבריו, הבזיליקה הדרונה היא אל נכון הקרובה ביותר למודל של ויטרוביוס (עמ' 181). הפרק "אודאון" (עמ' 182-193) מעלה על נס את אחד המבנים המעניינים שנתגלו באתר ומן הבודדים בארץ המתקופה הרומית. תגלית חשובה זו מצטרפת לשני אודאה נוספים בערי הדקפוליס – בפילדלפיה (עמאן) ובסקיתופוליס/בית שאן – ולזה שבאנטיפטריס/אפק. מבנה בסדר גדול זה, ששימש למופעים מוזיקליים ולתחרויות ספרותיות בעולם היווני-רומי, מסייע למחבר בקביעתו ובהגדרתו כאודאון (פקורה) ולא תאטרון (קטן). ייתכן שמדי פעם שימש אף בולבטריון (bouleuterion) או אקלטיאסטריון, למרות שהמחבר אינו סבור כך, בגלל ריחוקו מן הפורום. ואכן, האודאון במבנה לשעשועים ובידור ביטא, כדבריו, את הטעם האנן את הזהות התרבותית של האליטה המיוזנת מבין תושבי ערי הדקפוליס במשך המאות הראשונות לספירה (עמ' 193). "מכלול הכנסייה הצפונית-מערבית" (עמ' 194-217) הוא חיבורם של יולנטה מלינרצ'יק ומריוש בורדז'וויץ, אשר הקדישו עשר עונות חפירה לחשיפתה. הכנסייה היא בזיליקה טיפוסית לתקופה הביזנטית הקדומה, בעלת אטריום רבוע בצדה המערבי ופסיפסים צבעוניים המעטרים את רצפתה. לפרק זה שתי נקודות תורפה: תיארוך הכנסייה והתעלמות מן השינויים האדריכליים/ליטורגיים שהתרחשו בחדר הפסטופוריום הדרומי ובחלקה המזרחי של הסטרה הדרומית. במהלך החפירות נתגלו במכלול הכנסייה שני מטבעות, האחד מתחת לרצפת האטריום, מימי הקיסר ארקדיוס (395-408), והשני ביסוד הסטילובט הדרומי של האטריום (עם חרסים שהחופרים ייחסו לשלהי המאה ה' לספירה), מימי שלטונם של תאודוסיוס השני וולנטיניאנוס השלישי (425-455) (עמ' 197). עדויות נומיסמטיות וקרמיות אלו מצביעות על בנייה קדומה יותר של מכלול הכנסייה. יתר על כן, היעדר הנרתקס, המופיע באדריכלות הכנסייתית בארץ-ישראל מאמצע המאה ה' לספירה, מחזק את הקדמת התאריך של הקמת הכנסייה (פאזה b-aI, כהגדרת החופרים). נראה אפוא שהכנסייה הוקמה במהלך המחצית הראשונה של המאה ה', ולא במחצית הראשונה של המאה ה' כטענת המחברים. אשר לשינויים הליטורגיים שחלו בכנסייה במהלך קיומה, כמו בעשרה מקרים אחרים באדריכלות הכנסייתית בארץ-ישראל, הדברים נראים לעין גם בלי להתייחס לזיהוים ולתפקידים של שני חדרי הפסטופוריה שלצדי האפסיס. הארכת הפסטופוריום הדרומי לכיוון מערב, לתוך שטחה של הסטרה הדרומית, תיחומו

על-ידי סורג, חסימתו לבמה והתקנת הרליקואריה בשטחו הם שינויים אדריכליים המעידים, בניגוד לדעת החופרים, על שינויים ליטורגיים בכנסייה, שחלו במחצית השנייה של המאה ה' ו/או בראשית המאה ה' לספירה. החופרים זיהו את הפסטופוריום הדרומי כמרטיריון מראשיתו, היינו קפלת מרטירים שהוקמה עם בניית הכנסייה (עמ' 199). קשה לקבל את הדעה, המבוססת בעיקרה על גילויים של רליקואריה, שהשינוי שחל בחלקן המזרחי של כנסיות מסוימות בארץ היה קשור להתפתחות הפולחן של קדושים ו/או מעונים קדושים (מרטירים) בתקופה הביזנטית הקדומה, בייחוד כשאין עדות כתובה כלשהי. קרוב לוודאי שלא כל הרליקואריה אחסנו למעשה את השרידים של "קדושים" או "מרטירים" אמיתיים, אלא גם, ואולי בעיקר, את שרידיהם של אנשי כמורה מקומית אשר כוּבְדו ונערצו בחייהם ואחרי מותם על אנשי הקהילה. ה"מרטיריון", שהוקם בכנסיות או בקרבתן בסוריה, שימש לעתים אך ורק כ"ראיה" לקיומם של שרידים קדושים או לקדושתו של המקום עצמו, אבל לא בהכרח נשא משמעות ליטורגית כלשהי. יתר על כן, ברגע ששרידי הקדושים ו/או המרטירים הפכו לניידים, לא היה עוד צורך לתכנן מכלול אדריכלי מיוחד בעבורם. למרבה הצער, המחברים לא העמיקו בתובנה של שני נושאים מרכזיים אלה והתוצאה היא חוסר בהירות.

הפרק על "הגאוגרפיה ההיסטורית של סוסיטא-אנטיוכיה היפוס-קלעת אל חוסן" (עמ' 40-63), תרומתה של אסתי דבור'צקי, מציג בצורה מפורטת, על-פי מקורות ספרותיים ומחקר היסטורי-ארכאולוגי, את הרקע הגאוגרפי-היסטורי של סוסיטא כפוליס אוטונומית בעלת סמכויות לנהל את ענייניה הציבוריים, הכלכליים והדתיים בחופש מלא. פרק מקיף ומאיר עיניים הוא "תכנית אורבנית ונף עירוני" (עמ' 64-85), שבו מציג סג"ל בפירוט ובניתוח השוואתי ממצה את אופייה האורבני ואת טפה העירוני של היפוס/סוסיטא. בעקבות העבודה המפורטת, הדקדקנית והמאומצת שהושקעה בספר, צירופו של אינדקס אנליטי עשוי היה להיות לעזר רב לקורא ולהקל בחיפוש בבכתי הספר אחר פרטיו הרבים.

"היפוס/סוסיטא של הדקפוליס" הוא לא רק דוח ארכאולוגי ממצה, מפורט, שיטתי ודקדקני, אלא גם סינתזה מחקרית ראויה לציון. הספר הוא בבחינת פסיפס ססגוני המורכב מפרקים עצמאיים, שנכתבו בידי חוקרים שונים, אך מאוחדים תחת קורת גג אחת מבחינה קונספטואלית. האתגר המשותף של כולם היה ליצור תמונה כוללת ומגוונת של העיר ולהאירה מזוויות שונות. ואכן, במאמץ משותף של כל התורמים לכך זה, הוגשם האתגר בצורה ראויה להערכה רבה. יש לקוות שהחפירות של העונות הבאות בהיפוס/סוסיטא יניבו ממצאים מרשימים ועשירים, כמו בעונות הקודמות, והם ינסכו אור נוסף על העיר ויתרמו, כמו הכרך הנכחי, למחקר הארכאולוגי ולכל המשתמע ממנו. אשר עובדיה